

АЛТАЙ РЕСПУБЛИКАНЫН
БИЛИМ ЛЕ ЎРЕДҮ КҮРӨЕЗИНИН
БИЛИМ МЕТОДИКАЛЫК ТӨС ЈЕРИ

**Калбакла јууза,
кап болор
Чаракла јууза,
кош болор**

2052

АЛТАЙ РЕСПУБЛИКАНЫҢ БИЛИМ ЛЕ ҮРЕДҮ КҮРРЕЗИНИН
БИЛИМ МЕТОДИКАЛЫҚ ТӨС ІЕРИ

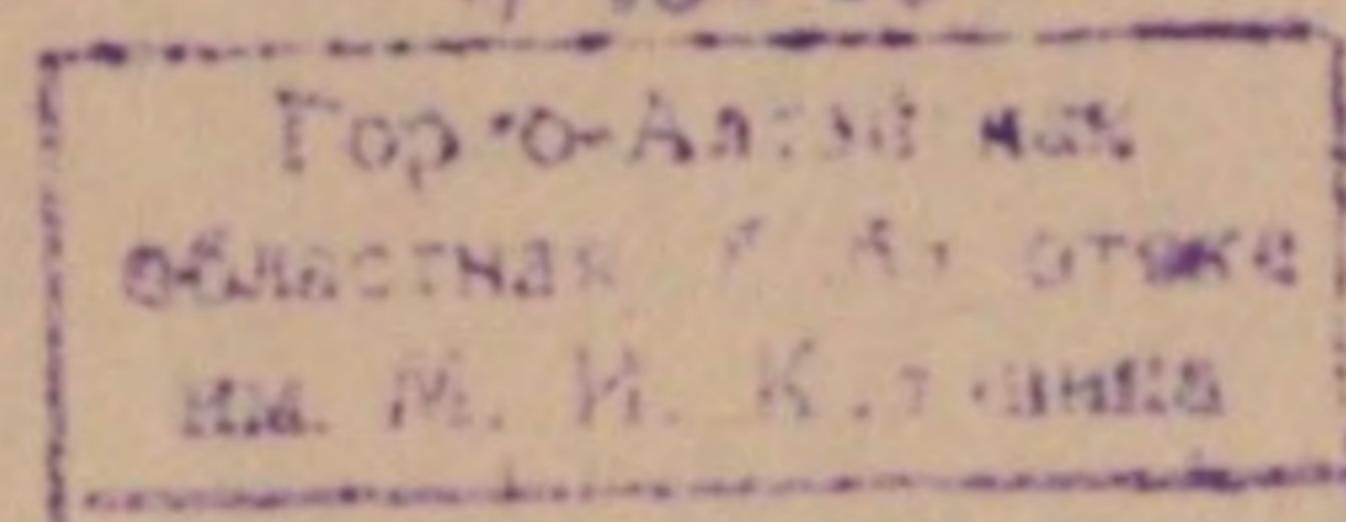
Калбакла јууза, кап болор
Чаракла јууза, кош болор

(Үредүчилерге болушту)

ГӨРНӨ-АЛТАЙСК 1998

63.52(251.7)
п 410

Түргускан қижи: САНИНА Н. И., Кара-Кујурдың орто ўредүүчү
дүлүү школының ўредүүчизи.
Рецензенти: САДАЛОВА Т. М., филология билимнин кандидады.

V

КИРЕ СОС

Кычыраачыларды алтай калыктың чүм-јандарының, белге-төлгөзинин, эдинген-тудунган не-немелеринин терен учурыла, неге керектүзиле, байланганының түп-шүүлтөрүле, мал-ашты, ан-кушты, ишти-тошты, эл-төрбөнди, бала-оарканы, ар-јаларды тооп, чөктөп, улуркадып, кичееп алыш јүргениле таныштыратан бичикти белетеген, ајаруларын өичиген, бойының билгенин кожып, калыктан алганын чике адап көргүскен кижи — Санина Н. Н. Улаган аймактың Кара-Кујур јурттың ўредүчизи. Иш он эки бөлүктөн туруп, кажызы ла танынан чечен, ныкта учурлу јанжыккан кептерле (кеп сөстөрлө, чечен сөстөрлө) бажалыкталган.

Бу иш эиг јилбилүү иштердин бирүзи. Оның байлыгы тилдин сүрекей јилбилүү, солун кийдириңизинен билдирип жат. Бичик кажы ла учурал кемнен бичилгени, кандай јердинг улузынаң укканы чокым, жарт темдектелгениле аныланат.

Берилген материалдар алтай республикан уктам (национальный) школдордың Концепциязын јүрүмде бүдүрерине јаан камаанын јетирери аланзу јок. Олорды школдордо ўредимдер (уроктор) берип турган ўредүчилер бойлоры талдап, собырып, кожуп, түндештирип ўредерине ууламыланган деп ондоор керек.

Јербойның материалдарына тайанып, ўредүчилер ўренчиктерле шинжүү иш откүрерине бу бичик јаан болуш јетирерине иженип турубыс.

Јанжыккан чүм-јандар этнографиялык материалдарга төзөлгөлөнүп, теренжиде ўредерине ууламы алынганы быжу билгирлер берер.

Алтай калыктың бир коолынаң сан башка тизү белгелер, чүмдер, тудулар чыкканы јолду. Ненинг учун дезе, мынан өзо мындый учуралдарга јаан ајару салынбаган. Калыктың көксинде бу кижилик күүн алынган материалдар терен артып, јылыйбай, тебилип чыгып жатканы — ол алтайлардың көдүримјизи (культуразы) јылыйбаганының, коробогсының кереези.

Јуулган тексттер јўк ле тегин јуралып айдылган ўзүктер эмес, олор бойының ичинде кеп-куучындарла јомёлип, бирлик тизүде турган эземдер, айлаткыштар, ондомолдор. Олорды бүгүнги күнде ўредүчилер, тегин улус, балдар билимниң төзөлгөлөри деп сагыш алынып, баалаганы, кичеегени, байлаганы биске јаан једим. Алтай калык «бойындый-

на боорсоп, кижидийин кичееп» баштаганы, оның уктам санаа-укаазы көдүрилгенин керелегени.

Эң жилбилүү болүктер: отло колбулу јандар, јадалаганы керегинде, мал-аштың, аң-куштың сөйк-тайагын ширтегени; оның учуры ла кептери, кийис басканы, кыл катканы, армакчы каттаганы.

Н. Н. Санинаның ижи јўк ле школдорго керектүү иш эмес; је онойдо ок билимчилерге (фольклористтерге, этнографтарга ла о. ѿ.), калыктың чүмдериле, эдим-тудумыла јилбиркегендерге учурлалган.

М. Толбина, филология билимдердин кандидады.

ОТЛО КОЛБОЛУ ІАНДАР

Алтай албаты алдынан бери отты јаан байлап, күндүлөп јүретен. Оныла колбулу мындый јандар бар:

- 1) Отко сүрее-чёп таштабас;
- 2) Күндүлезе, сарју, ўстү неме салар. Кургак курсак салбас. Күндүлезе, курсакты очоктынг ўстинен әмес, јартыгынан салар;
- 3) От јаар курч мистү (бычак, кайчы ла о. ё.) неме уулабас. Оныла колбулу мындый кеп-куучын бар: «Бир катап айылдажы айылга келзе, очогында ўй кижи коркышту ла комыдан отурган. Оттынг ээзи айылдын ээзи отко јаантайын курч мистү неме уулап турарда, сынгар көзи јок болгоны керегинде куучындал, комыдаган». Мынаң улам от ээлу болор, курч мистү неме уулаарга јарабас болгонын билгендер. (Кеп-куучынды Чулунова С. Н. куучындал, 1933 ж. чыккан, мундус сёйкту);
- 4) Бу ла кижиининг айдыжыла, болзо, оттогы казанда аттынг эди кайнап турза, ол казан јаар бычак база уулабас. Бычакла эт сайып чыгарбас;
- 5) Отко сүт урбас: ийнегининг сүди кургал калар;
- 6) Аттынг ээрин алып, айылга кийдирзэ, ээрдинг бажын от јаар баштандырар. От јаар баштандырза, малга кирелте болор. Эжик јаар баштандырза, малга чыгым болор;
- 7) Отко сокынынг оозын баштандырбас: от коркор (оозы јаан);
- 8) Отко баспактынг јўзин баштандырбас, от коркор (јўзи кодыр);
- 9) Отты турун јогынан јаттыргыспас;
- 10) Отко ёлёнг ѡртоббос: айылга курт келер (келескен, јылан). Очокко канза какпас;
- 11) Очокты эбирбес;
- 12) Оттогы турундарды тёр јанынан салбас;
- 13) Турунды минерге јарабас: ады тёнгөш ошкош баспас болор;
- 14) Турунды керте чаппас: ады јоортыйр;
- 15) Очокты тепкилебес;
- 16) Отты сары таңла токпоктобос (трубазын бёктöөргö турза, косторын кичинектеде токпоктоп жат. Анайда, сары таңла костор токпоктобос);
- 17) Ай эскиде оттоң күл чыгарбас;
- 18) Туруннынг баштарын узун эдип чыгара-чыгара салбас: кайын энези тилгерек болор;

19) Этти тишке сукса, тиштин бажын күрүнбес эдип тиштеер керек. Эт ёткүре тиштин бажын күрүндирип салза, уурданза, уурызын туттырар дежет;

20) Кандый ла солун курсак болзо, озо отко амзадар;

21) Отко түкүрбес;

22) Очоктонг энгирде от чыгарбас: малы бёлинер.

От-сүреен jaан белгечи. Ол мынайда белгелейт:

1. Отто кара турун отура түжүп калган болзо, айлга айылчы келер. Ондый турунды коночы дежет. Коночыны (конокчы-теленит диалектле) көргөн кийнинде, азыраар керек. Jaан эмес такпайды (таптаал-теленит диалектле) алып, күлденг сузуп, «азырап» турар: «Бу эт, сарју, каймак, быштак, аракы...» Мынайда «азырайла» «Бу жастык, бу тёжёк — жадып уйуктагар» — дейле, жатыргызып салар. Жастык, тёжёкти база күлденг салар. Коночыны отургуза кондырбас. Коночыны канайда күндүлеер, айылчының јолы ондый ла болор.

«Алдында жаны ла жуу божогон кийнинде, бир кижи күрүп ийерде, отто конокчы отурган. «Мениң кандый төрөёним келетен эди» — деп айдала, байагы кижи ол конокчыны алып, сабатту сууга таштап ийген. Бу ёйдо ол кижининг јууга барып ёлгөн деп айышкан карындажы жанып клееткен. Келип жадала, јолында суу учурал, сууга түжүп ёлгөн» — деп, кепкуучын алтай албатының ортозында эмдиге ле бар».

Улус кайда ла барза, одын байлагылап јүрет: тайгада, коччуп јүрзе, аржандаза.

2. Отто кижи куучындал тургандый болзо, айылчы келет.

3. Отто шуургандап, салкындал тургандый болзо, салкын, шуурган болор.

4. От сыйкылдаган аайлу табыш чыгарза, суралып турганы ол болор. Бу тушта отты азыраар керек.

ЖАДАНЫҢ БҮДҮМДЕРИ

1. Корым-ташту јерде бүткен, ёткүре күрүнип турар таш.
2. Койонның, койдың ичине ёлөлө, курғап калган балазы.
3. Аңның мүүзинде болчоктолып калган јер.
4. Жада ёлөнгөр.

Жада ташты нениң учун байланап баштаган?

«Алдында јердин ўстинде кыр да јок, түп-түс болгон. Бир катап коркышту jaан чайык чыгып, албаты-јонды, олордың айылдарын ўзе ағыза бергөн,

Үч кижи сал јазап алала, сууның ўстиле кайыктап јўрди. А나йда јўзўп јўрерде, кайыгы та неге де табарган. Олор ўчў оноң тудунып, бир канча болғылаган. А나йп турганча, суу эмеш тартылып, кургап баштаган. Тўп-тўс болгон јердин ўстине јаан чайык чыгып, јерди јыра ѡириде, кырлар бўткен. Бир а나йда бўткен кырдың бажындагы таштан тудунып, ўч кижи артканы ол.

Јердин ўсти кургаган кийнинде олор ўчў кырдың бажында арткан. Бу ўч кижи торолоп ёлёрдин ол бу јанында отургылаарда, агуна деп күш олорды аргадап алган. Ол күш (ары јанынан болбой) бир арба тиштенип келген.

«Арбадың чарагы озодо кижини туродон айрыган дежетен јок по, јип кўрёктёр» — деп, бирўзи айтты.

«Je, оны јийле тирў артатан турум не» — деп, бирўзи арбаның чарагынан чўкёнип, ѡиринен мойнойло, узак јоктон ёлўп каларда, арткан экўзи ол чаракты ўлекип јийле, тирў арткан.

Олор экў эмеген-обўгўн улус эмтири. Олордон јердин ўстине ойто улус таркаган.

Оноң ло бери улустың тынын аргадаган ташты байлагылап турар болды».

«Јада таш ары-бери јылышып турар боро немелў. Улус ого табарза ла, јааш јаайт.

Суу кичинектейле, кўлдёр болуп бўткен, улустың тынын аргадаган таш јада болуп бўткен. Ол кырды эбира јети кўл јетире соолбой артты. Бу тайганы јети-Кўлдин тайгазы дежет. А Јети-Кўл Йазылуның тайгаларының бирўзи. Бу тайгалар казыр ёйдў улустың тынын аргадаган, сның учун ээзи база казыр. Оның кийнинде ол тайгага бир де кижи чыгып болбогон. Канча кижи ол јада ташка једер болуп амадаган, бирўзи де једип болбогон. Кырдың тал ортозына ла јетсе, сайлу јаштар эмезе таш-мёндўр улусты јыга чаап салатан. Бу тайгага эмди де улус чыкпай јат».

(Бу куучынды Балыктујул јуртта јаткан Кеденова Ф. П. деп кижиден декабрь айда 1992 јылда бичилген).

Јада ташла колболу јандар

Јада ташты кўргондў, ого эмеш ле чык тийгенде, јаштар эмезе кар јаайт. Эмди улустың куучынанаң оныла канайда јадалап турганын кўрўп ийектер.

Кеденова Ф. П.: «Јада таш корым-ташту јерде болот. Оны бычакла юнып салғандый, канча-канча серектў, содон болот.

Ичинде ары-бери јылышып турар боро неме бар. Ого беришсе, јаштар јаайт. Жада таш Алтайдың байлу тажы, онын учун ого берижерге јарабас.

Каандар болуп, јердинг ўсти күйер кире боло берзе, улус аңылу јадачы улусты јада салзын деп сурал жат. Жадачы кижи андый ташты таап алала, ол ташка берижет, эмезе ол ташты сууга сугат. Бу тужында јаш кыйалта јогынаң јаайт.

Жаштынг јааган кирезиненг көрүп, ол ташты ойто суудан чыгарып, күнгө эмезе отко кургадат.

Бу тушта јаштар токтоп, ойто ло айас күндер тура берет. Жада таштар озодо Чодродо, Тайбулкыда көп болгон эди.

Бир катап разведканынг улузы Чодронынг кайаларынан јада таш артынала Чодронынг суузын кечип јадарда, бир канча таш сууга түшкен. Ол јыл бис јаштанг ѡрө күн көрбөгөн јокпос».

Тадыкина Е. Е. (1927 јылда чыккан, јабак сөөктү):

«Жада ташты аларга барза, јалама буулап, бойында не керектү јүргенин айдынала, оноң алар. Эртөнгизинде келзе, бир таш кодорылып (айрылып) калган јадар. Оны Алтайдың ээзи јадачы кижиғе белетеп салган. Оны экелип јадалаар».

Санин Г. А. (Саал сөөктү, 1950 ж. чыккан):

«Жада ташты аларга турза, јалама буулайла, «Адым берерим» эмезе «Ийнегим берерим» деп айдала, алгылайт. Бир кижи бүтпей «Эмееним берерим» деп, каткырып туруп алала келерде, эмеени ѡлүп калган јаткан деп, улдам куучындап туратан».

Курманов М. И. (Јабак сөөктү, 1919 јылда чыккан):

«Мен алдында адамнынг јадалап турганын көргөм. Ол јалтыркай кара ташла јадалап туратан. Оны карангүйга көрзө, јаарга турган тенериге түнгей болот. Бу таш бычакла јонып салгандый, 5—6 кырлу. Мындың ташты учукла буулайла, сууга түжүреле, ойто чыгарат, ол эмезе чыкту бөскө оройло, салып койот. Жашты канча керек јаадырала, ойто кургадат. Ондый ташты «тирү јада» дежет. Керде-марда јаш јаабай калгана, бир канча ѡзёктинг улузы јуулыжып алала (эр улузы), јалама буулайла, бажыргылап, јаш сурагылайт.

Откүре көрүннеп турар ак ташла база јадалап јадылар. Андый ташты мен көргөм. Жаан столдың ўсти кире таштынг ўстинде кижиғе, тындуларга түнгей таштар бүдүп калат.

Жада ташты алып јатса, бажырып, айдынып туруп алатаң жанду. Адамнынг андый «тирү тажы» адамды кату ёйлөрдө айдаарда јылыйып калган.

Јада ташты изү јерге саларга јарабас, коркышту каандар болуп јат.

Оны серүүн, соок јерге салып јат».

Чулунова С. Н. (1934 јылда чыккан, саал сёөктү) :

«Јада ташты малдың терстү канына салып, ол эмезе чыкту јееспекке (јенеске) салып јадылар. Јааш јааган кийнинде, оны отко тудуп кургадала, ѡрө, ару јерге салар».

Енчинова С. Н. (1956 јылда чыккан) :

«Бу мындый байлу ташты ўй кижиғе тударга, берижерге јарабас. Оныла јаныс ла эр улус јадалаар јаңду».

(Санин И. С.: јадалаар тушта айдатан сөстөрди бүткен ле јерге, бүткен ле ѿйдö айдарга јарабас).

Айдарда, бу куучындардан көргөндө, јада — апааш, бир канча серектү, содон, ичинде јылыжып турар немелү таш. Кезик улус оны јаарга турган булатка түнгейлейт.

Мынызы, байла, ар-бүткеннинг бойының јажыды.

Койдың эмезе койонның шүлтезиле јадалаары (шүлте — койонның эмезе койдың ичине · ёллө, болчоктоно кургап калган балазы).

Курманова Н. М. (Јабак сёөктү, 1956 јылда чыккан) :

«Јада деп койдың ичиндеги ёллө, кургап калган балазын база айдып јат. Оны шүлтелеп калган деп айдышат. Бу койдо јада барын кайдан билгилейт? Кой озо баштап боос бололо, бир де төрөбөй турза, оны билип јат. Андый шүлтени сууга сугуп, јааш јаадыргылайт».

Манзырова М. Г. (1927 јылда чыккан, көбөк сёөктү) :

«Мен энем јадалап турганын көргөм. Ол Манзыр Кей-Боро деп кижи болгон. Койдың ичине болчоктололо, кургап калган балдарын кадырып алала, каандар болзо, оны сууга сугуп туратан. Онайдо сууга суккан кийнинде, тен ўч ле кон-гон кийнинде, јааш ура беретен. Койдың ичинде јада барын билбей сойгон улус, ондый неме болгон кийнинде, оны капшай ла јерге көмгилеп салат».

Койдонг Ѽскө койонның ичинде база шүлте болот. Мыныары јанынаң јадага бүткен дежет.

Ангынг айры барган мүүстери ойто биригеле, болчоктонып калат. Анчылар керде-марда андый мүүстү ан атса, ол мүүсти албай, оны кургак јерге көмүп салала, ол јерден тургуза ла барат. Оноң Ѽскө јут-јулакай, кар-јут болуп, ѡолы туйукталар.

Қабайла колболу јаңдар

Қабай — кичинек бала салып, јайқап уйуктадатан кайынгын ойып эткен эдим. Кайын агашты бала јаткадый эдип ойор. Баш јанына тоорғының, эликтиң кадырып салган терезин эптең јазаар, бут јанында чорго өткөдий ойдыкту эдер. Қабайдың ичинде чорголу таалай јадар. Онызын бала чүүштеп ийзе, чүүжи чорголо ага берзин деп јазагылайт.

Қабай төрт јанынаң бууларла буулалып, потолокко илилет.

Қабай 2 бүдүмдү болор:

- 1 Энчилеген.
- 2 Јаны.

Энчилеген қабай — ол кем-кем бала чыккан айылга энчи эдип берген қабай (ада-энези, төрбөндöри).

Јаны қабай — јаны чыккан балага јаныдан амадап јазаган қабай.

Қабайды адазы кижиге чабарга јарабас. Оны куруга јайкабас: бала ыйлак болор. Куру тургуспас, јыламаштар, јинжилер илер, куру тургусса, баланың јүрүми куру болор.

БУ БАЙРЫНЫҢ ИЧИНДЕ ҚИНИМ МЕНИНГ САЛЫЛГАН, АЛБАТЫНЫҢ ЈАНЫЛА АЛҚЫШ-БЫЙАН АЙДЫЛГАН

Белдүүш

Алтай ўй үлүс чегедектин оң јанына темир белдүүш кондыратан. Ого балдардың киндерин база алыш жүретен. Аյыктаган кижи келиннинг балдарының тоозын, олордың канчузы уулдар, канчузы қыстар — билип алар. Уулдардың кини ўч толыкту, қыстардың — төрт толыкту болот.

(Н. Шатинова.)

«Қыс эмезе уул јорт түдүп, башка барғанда, энези кинин айрыйла, ого берет. Ада-энезинин киндерин шалтрактың ичинде болот, шалтрактың сыртын јўзүн-жүйр тотыларла, јыламаштарла јаңдырат. Балдардың кинин шалтракка ээчий-деечий идет. Қанчузы — уул, канчузы қыс — онон база көрöt. Балдарының кемизи-кемизи айыл тутса, кинди

үчүгүлә кожо үзеле берет. Шалтрактан қанча бала кижиге барганы билдирет. Керде-марда балдарының бирүзи божозо, киннинг учугын артырып салала, кинди кижиле кожо салат. Артып калган учуктан қанча бала ѿлгөнин улус билип отурат.

(Мамаева Е. И.)

БАЙРЫНЫҢ ИЧИНЕ НЕ САЛЫЛАТ?

I. Уул баланың киниле кожо:

1. Јестин јемдиги салылат. Онызы көрмөс јууктабай, коркып турзын деп салылган.

2. Артыштың бўри база салылып јат. Ненинг учун дезе, артышты оорый берзе, јыткарғылап јат. Оны баланың — сыны сергек јўрзин деп салгылайт.

3. Тары салылат. Уул бала јааназа, анчы болзын деп алкагылайт.

4. Арба. Бу бала аштабай, тойу јўрзин.

II. Кыс баланың — кинине артыштың бўри, арба, јестин јемдиги салылат. Оныла коштой кыс бала кўкчи болзын деп, учуктың ўзўгин салгылайт.

Таайлу — јеендүнин байлары

Баланың јажы јеткен кийнинде, оның чачын таайы кезер учурлұ. Таайы баланың чачын кезип алала, јаан бўскў буулайта (тўйїле), салып койор. Кийнинде јеени тёркилеп келзе (јаштагы таайы кескен чачты аларга келзе), оны ойто табыштырар.

Баланың јажы јеткелекте, чачын кезерге јарабас. Јажы јетсе, оны кыйалтазы јоктон кезер керек, ненинг учун дезе, кеспеген чач-ўч јоболонго (Шахина Софья Трифоновна, 1915 j. чыккан).

Тёркилеп барза, кой, кур, чай, аракы алып алала баар.

Таайы ээрлу ат, мылтық берер учурлу. Керде-марда баланың чачы табылбай калза, таайы бойының чачынан кезеле берер, эмезе 9 пестен берер. (Санин И. С., саал сёйткүй 1930 j. чыккан).

«Јееним келгенче 7 бўрў келзин» — деп, коқыр куучын албатыда бар.

Аттың жер — жөнсели

Үйген — аттың бажында жүрүп, оны ары-бери бурып, токтодып туратан эдим. Ол мындый бөлүктерден турат: 1) туйук чылбыр (тискин), 2) узун чылбыр, 3) сулук, 4) салдырга, 5) аттың конжоорыла келер бөлүк.

Туйук чылбыр аттың ўстинде отурган кижиғе атты арыбери бурыырга керектү.

Узун чылбыр атты јединерге, чакыга буулаарга керектү; ол эмезе камчыны солыйт. Аттың ўстинде отурган кижи камчы јок болзо, узун чылбырла атты камчылап, түргендедет. Ол сулуктың тегелигине буулалат.

Сулук — аттың оозында жүрет.

Салдырга — аттың тамагының алдыла жүретен, үйгенди бажынаң уштылбас эдип тудатан чичке кайыш. Ол ат камчылаар јанынан каландап жат. Үйгендеер тушта оны атанар јанына экелип коргылап, эмезе тегеликке буулап жадылар. Салдыргадаң сулукка жетире бир карыш, торт блү.

Аттың конжоорыла келетен бөлүк 2 карыш кире болот. Бу бөлүктен сулукка жетире торт блү кире, салдыргага жетире 1 карыш. Үйгеннинг кажы ла бөлүги бойы-бойыла ѡрүлип, буулалып, ѡткүриширилип колбожот.

Үйгенди озогы улус кылдан (аттың күйругы, јалы), кайыштан (эмдиги улус шпагаттан) эдетен.

Үйген јуткумалду да болот. (Јуткумал јаандырган кеекемели).

Нокто — үйгеннинг алдында жүрет. Ол ат армакчылайтан буу буулаарга керектү. Нокто үйгенге түңгей, јаныс сулук, туйук чылбыр, узун чылбыр јок болот. Чичке алдында буу буулайтан тегелик жүрет. Ол тегеликтен армакчы буулагылайт. Конжоорыла келетен бөлүктен буу буулайтан тегеликке жетире бир сёöm. Ноктоны кылдан, кайыштан, шпагаттан эткилейт, ол јаандырылбай жат.

Куушкан (күйушкан) — ат кырды төмөн түжүп жатса, ээр аттың бажы јаар јылбас эдип тудатан эдим, аттың күйругының алдыла ѡдүп, ээрдин бир јанына буулалып жат. Аттың күйругының алды ёйкөлбөзин деп, бу тужына јымжак бös эмезе кийис салып көктөгилейт. Куушканды ангын, аттың бычкактарынан, тегин кайыштан эткилейт. Ол эки бөлүктен туруп жат: баштапкы бөлүги ээрдин эки јанына буулалат, экинчизи күйруктың алдыла ѡдёт. Бу эки бөлүк ѡрүлип, ѡдүштирилип колбожот.

Куушканды башка — башка эдип јазаар аргалу:

1) Эки бөлүкти экилезин јалбак кайыштан. 2) Баштапкы бөлүгин őрүп, экинчизин јалбак кайыштан. Башка — башка әдип őргилейт.

Бу тушта јалбак кайышты чичке әдип тилгилейт (јара кескилейт). Тоозы-јазап јаткан кижининг күүнзегенинен камаанду. Эки јанынаң јетиден (тогустан) őрүп келеле, биректире он төрт (он сегис) әдип őрөр. Куушканынг экинчи бөлүгиндеги кайыш јалбак аайынча болор (őрүлбес).

Ээр — аттынг ўстинде кижи отурага керектү әдим. Ол тоқымнынг ўстинде болот. Ээр эки кашту, отурага јерлү, ўзенгилү, колондорлу, канјааларлу болот.

Эки каажы кижи отурып алза, ары — бери јылбаска керектү. Алын кажы кийин кажыга көрө әмеш бийик болор керек. Отурага јери агаштан әдилет. Јымжак болзын деп агаштынг ўстине кийис салып, онынг ўстин тереле бўктёгилейт.

2). Узени темирден әдилет. Оны кайышла ээрдинг агажына каландада буулагылап јат. Узени тебинип отурага, отурып алза, буды чылабаска керектү. Узенининг кайыжынынг узуны кижининг сыннынаң камаанду. Узенининг кайыжын узадып ла кыскартып турар аргалу.

Ээрде эки эмезе ўч колонг болот. Олор ээрдинг камчы јанына буулалат. Атты ээртезе, колондор аттынг ичиле келип, ээрдинг атанар јанына буулалган кайыштарга коргололот. Олор ээр јайылбаска керектү. Тёш колонг ло чаба колонг болот. Колондорды ээрге јаба буулап турган кайышты куткун деп адагылайт. Ол колондорды узадып, кыскартып тударга эптү. Колонгло колбулы мындый кеп-куучын бар: «Озодо јиит уул колонг јазап отурган. Бу őйлө айылга аштап калган кыс кирген. Ол кыс арык, јўк арайдан базып турган болтыр. Мыны көрүп јиит уул мынанг нәнинг кижици болор дейле, кыстынг будын колонг корголойтон темирле чийе тарткан. Чийе тарткан јер сорбу болуп артып калган. Ӯйлөр őдүп, уул кижи алып, јурт тозётён. Бир катап отырала көрзб, ўйининг будында чийе тарткан сорбы јўрди. «Будынг канайткан?» — деп, ол эмегенинен суралы. Алдында Ӯйлөрдö ол аштап-суузап, бир айылга кирерде, ол айылдын уулы колонгнын темириле онынг будынаң чийе тартканы керегинде куучындап берди. Бу уул őбөгөни болуп калганы јарталды».

Бу кеп — куучында эки чындык бар:

1). Качан да кижиден чўкёрбёс: кандый да јаман јўрген кижи, учы-тўбинде јакши да јўрер аргалу.

2). Колонгды корголойточ темирге баалулатса, ол баалу качан да изи јок јазылбас. Бу кеп-куучында мындый темирге

баалулаткан јер бастыра јүрүміне сорбы болуп артып калган.

Токым — ээрдин алдында јўретен кийистен эдилген эдим. Ол аттың белин јоортытпаска, ээрди ары-бери кыймыктатпаска керектүү эдилет, Токымның кеми ээрден бир канча јаан болор учурлу. Токымга эдилген кийисти бёслө кыпташ та алар аргалу. Кыпташ алза, токым јыртылбас, бек болор. Токым — кийисти кыптайла да, кыпتابай да јўзегилейтен (кырыла бўс, эмезе эликтиң уужап салган терезин кўктёгёни). Анчы улус токымын кызыл бёслө јўзегилебай жат: ан келишпес.

Токымды анчылар, малчылар тўжёк эдип тузаланғылайт.

Канјааларды кайышты чичкерте тилип эткилейт. Ол ээрдин алын јанында ла кийин јанында болот. Канјааларла армакчы, бўктёрголёр лў оноиг до ёскё немелер ээрge јаба буулалат.

Армакчыны кўп сабазында камчы јанына буулагылайт. Анчы кижи болзо, мылтығының оозын атанаар јаны јаар алыш јўрет. Мылтық армакчыга илинбезин деп, армакчыны камчы јаны јаар канјаалагылап турганы ол.

Кејим — ээр ле токымның ортозында јўрет. Оның кеми токымнан јаан болот. Кејимди јымжада талкып салган теденг эткилейтен. Оны јўзўн-јўўр кулжаларлу эдип јарандыргылайт.

Кўмёлдёргё — (кёндўрге) — ат кырды ёрё чыкса, ээр кийни јаар јылбазын деп эдилген эдим. Ол аттың тўжинде јўрўп, эки јанынан ээрge јаба буулалат. Кўмёлдёргёни јалбак кайыштан, эмезе ол кайышты тилеле ёрўп эткилейт. Оны јарандыргылап та жат.

Камчы — атты чыбыктаарга, капшайладарга, мал айдаарга керектүү эдим. Оны кайышты сўрекей чичкерте тилеле, тегерите ёрўп эткилейт. Кату болзын деп, ортозына тулку кайыш сугат.

Камчының сабы табылғы агаштан эдилет (табылғы — ташту јерде Ѽзёр агаш. Оны озогы улус кўрмёс коркор агаш деп айдыжатан. Оның ёни кызыл болот).

Агаштың (камчысаптың) учында колго илер кайыш откүретен ойдык болор. Ол ойдыкты кызыткан темирле ўйттебес: агаштың тыны чыгып калар. Ол тушта оноң кўрмёс коркыбас. Ондай ойдыкты бычактың бажыла ўйттегилейт.

Камчы башка-башка болор аргалу. Мал айдаарга керектүү узун камчылар база болот. Оны тўрўп алала, канјаалап турарга јымжак кайыштан эткилейт. Камчыны орынның

бажына илгилеп јат: кижи улаарып, јаман түштер кёрбөс. Кабайга база илгилеп јат. Балага јаман неме јууктаза, Умай-энэ оны камчыла согуп сүрзин деп илилет.

Армакчы — ат буулаарга (армакчылаарга), чалмадаарга керектүү эдим. Кылданг (аттынг јал — куйругы, сарлыктынг куйругы), кайыштанг эткилейт.

Армакчыны канайда эдер?

Аттынг јал-куйругын эмезе сарлыктынг куйругын јымжада тыдып алала, кадып (толгоп) алат. Катканы — јымжадып салган куйрукты (јалды) чичкерте чёйлөө, алаканнынг болжыла удура тедире јыжыштырып толгогоны. Ол он кулашты ашса, армакчы эдип каттаар.

Кадып салган ўч мындый кылды З ойдыкту агаштанг откүрер. Ол агаш мындый болор аргалу:

Мындый агашты армакчы каттап турган улус толгоорго эптүү болор эдип, тёнгөшкө, чеденнинг агаштарына кадап алат. Ўч ойдыктанг откүрилген кадып салган З кылдынг учтарын бириктире буулагылап алала, ўч јара тудуп алала, кажызы ла толгоп јат. Толгоорго эптүү болзын деп, кажы ла кылдынг учына агаштар буулалат, ол агаштанг тудуп толгылайт.

Мынайда толгозо, кажы ла кыл катталып, буулалган јерден бир кижи чыгара араайынанг тартып турар (З кыл биригер), јарым кулаш кире чыгара тартып ийзе, база бир кижи чыгара тарткан бууны толгоп турар. Бу толгоп турган кижиини куйрук толгоочы деп айдар. Куйрук толгоочы толгозо, белен армакчы бүдүп барат. Агаштынг бир јанындағы ўч айры кымды толгогон улус оны араайынанг толгоп, агаштынг бир јанындағы кижи бууларды чыгара тарткан сайын агашка там ла јууктап турар, а куйрук толгоочы там ла ырап турар.

Бу ўч кижи буулар агаштынг бери јанына биригип толголбозын деп албаданар учурлу.

Анайып, армакчы учына јетире чыккан кийнинде, оның учынаң булаштырала, эки јанынаң чойо тартала, агашка булагылап јадылар. Армакчы баштапкы бйдö јазылбазын деп, оның учтарына бöс эмезе кайыш јаба тудуп, откүре көктöгилейт.

Эки агашка буулайла, эмеш бй откön кийнинде, армакчыны јазылбазын деп, толгон аайының бир јаны јаар түрүп јат.

Албатының јаныла болзо, армакчыны ўй кижи алтабас. Оны көдүрип ийеле, алдыла одёр.

Эрjине мал близо, бажын анаар ла таштабай, тыт агашка илип салат.

Атты эр кижининг сузы дежет. Ат близо кородобос. Ол эр кижининг солузына барганы болор.

Јерге јүрген кижи токымын тёжонип, ээрин јастанып јүрет, ўйгенин бажы јанына илип алар (улаарып, түжебес болор).

Эрjине мал буулаган чакының учуры база сүрекей јаан. Качан да болзо, айыл-јурт ўрелип те калза, чакылар артып ла калат. Эмди де качан бирде јурт болгон деп сомы да ѡок јерлерде анда-мында чакылар кörünip турат. Чакыны ўреп, јыгарга јарабас. Оны ўрегени — түбеккө.

Я алтай өзөктүү кижи, чакыны ўреерге, байла, качан да тидинбес.

МАЛДЫНГ СӨӨК-ТАИАГЫЛА ТУДУШ ІАНДАР

Бу сөйктөр тегин ле малдынг сөйктöри эмес, олордын кажызы ла кеп-куучын, алтай кижининг јүрүмининг бир чийүзи. Бу сөйктöрлөкожо јууган јандар, кеп-куучындар керегинде айдып берейин.

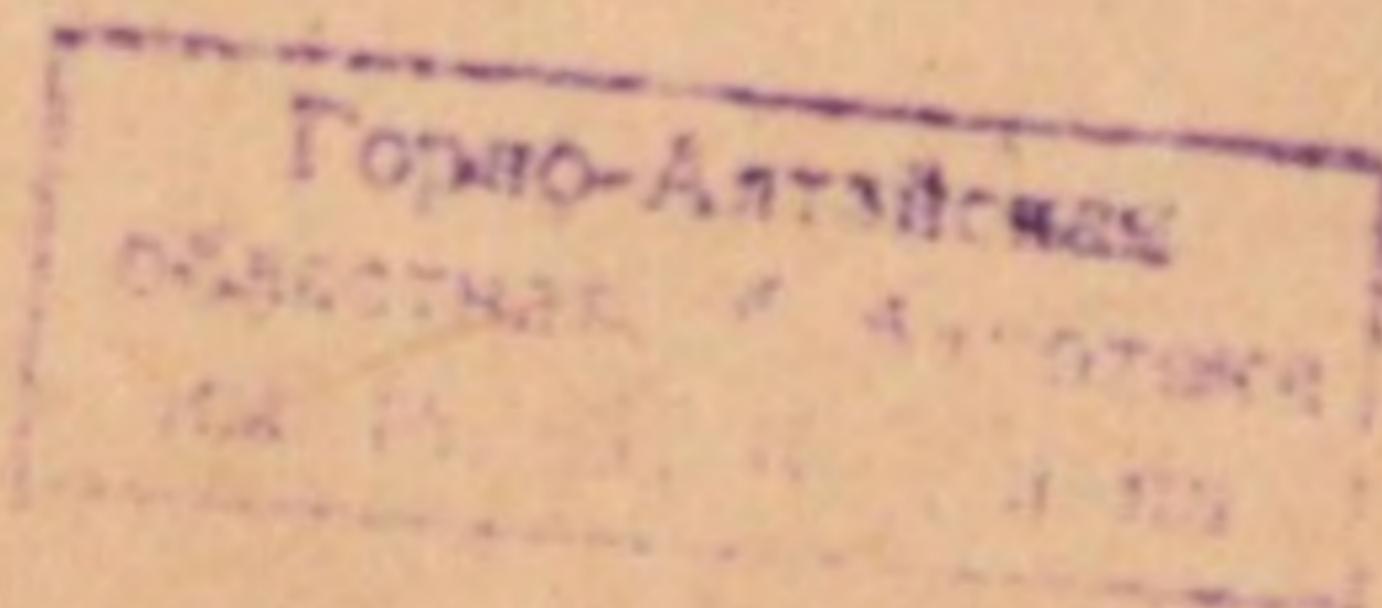
1. *Кыптунақ*. Малды сойгон кийнинде эң ле озо кайнадып јаткан этле кожо кыптунакты кайнадып јиир керек. «Кыптунақ» деп көл кыпту учун адаган.

2. *Jaак*. Эки јаакты айрыла, бирүзин тургуза ла кайнадып јиир учурлу. Онон башка эки јаак јадала «арткан этти јип салар». Ол тушта этти јизе, курсакка бодолбос. (Санин Кирилл Иванович, саал сөйктүү, 62 јашту).

3. *Кары*. Јабак сөйктүү, 63 јашту Тадыкина Елена Елизаровнаң айтканыла болзо, карыны энеденг јаныс бүткен кижи оотпос. Мыныла колболу мындый кеп-куучын бар: «Бир катап энеденг јаныс бүткен кижи андап барган болуптыр. Аңды адала, эдин кайнадып јийле, карызын чөлдөйле, сөйгин оттынг јапына јөлөп койгон.

Аңчының андап барганын база бирүзи билеле, оның кийншиен өлтүрерге барыптыр. Аңчының одузынан эмеш ыраакка јажынып алала, көрүп, турза, одуда эки кижи отурды. «Јаныскан келген деп бодозом, экү болтыр не» деп сананаала, истеп келген кижиzin өлтүрбей де јанып ийди. Экинчи кижи кайданг келген? Аңчы карыны отко јуук јөлөп саларда, оның көлөткөзи ыраактанг јаан болуп көрүнерде, кийниненг келген кижи оны база кижи отурган деп бодоптыр. Анейып аңчы ла карының көлөткөзи эки кижи деп бодолгон. Кары кижини өлүмнен аргадап алыптыр. Аңчы карының эдин чөлдөйле, бойын содыш, јилигин јиген болзо, керек, байла, онайдо божобос эди. Ол (кары) кижининг карындажы ок чылап, јеткерге түшсе, болужатай эмтири.

63 јашту, көбөк сөйктүү Асканакова Елизавета Константиновна мындый јаң айдып берди: «Карыны кандай бир јerde, өзөкто јаныскан турган айылдын улузы (энененг јаныс эмес те бүткен болзо) јарага јарабас. Ненин учун дезе,

кары јаныс турган айылга айылдаш болуп, јаманнаң, јеткердең корып јат. Карыды түнде оодорго јарабас.

Бу куучындардан көргөндө, кары энедең јаныс бүткен кижиғе карындаш болуп, јаныс турган айылга айылдаш болуп, кижиғе билдирибезинең болужын јетирет, јаан учурлу сёök болот. Карыны кары кижиғе бербес.

4. *Өжиннинг бир јанын байбаш* дежет. Байбашла колболу мындый кеп-куучын бар: «Азыйда бир јокту кижи балдарына азып берер курсагы јок болордо, бай айылдажынаң бир кой уурдайла, экелип, балдарына сойып берген. Балдары этти јип, сёökти байбаш јанынаң оодорго јадарда, адазы токтодыптыр: «Балдар, сёökти байбаш јанынаң оотпогор, кө örкүйдин малы астабай, көптөзин. Айылдажыста бар учун једижип турбай».

А бу ёйдө бай айылдажы койы јок болордо, јокту айылдажына сезинип, олордың айлын кетеп, тыңдап турган ёй болгон. Мындый сөстөрди угала, «уурдаган да болзо, кө örкүй киленкей болуптыр, јокту неме јигей оны» деп санана, оның уурызын да туттай јана берген. «Оноң ло бери» сёökти байбаш јанынаң јарбас», деп јаң албатыда артып калган. Бу куучынды саал сёökтү, 42 јашту Санин Геннадий Александрович айдып берди.

Айдарда, малдың көптөйтöни, астайтаны байбаштан база камаанду эмтири.

Байбаш сёök эки айылдаш јаткан кижини ачыныштан, ёörкөштөң, керек дезе ёчтөң айрып алган.

5. *Јодо*. Карыда, јододо чөлдер болуп јат. Карының челин кандыйда тойу болзо таштабас, јодоның челин канайып та ғаштаза јибес. Бу керегинде биске көбök сёökтү, 59 јашту Тонтушева Магдалина Семеновна айдып берген.

6. *Сүскенек*. Бу ок кижиның айтканыла болзо, кары ла сүскенекти кайнатса, айылчының аягына качан да салбас. Олорды айылдың улузы јиир учурлу. Ненинг учун дезе кары ла сүскенекте айылдың ырызы. Айылчыга салза, ол «бу айылдың ырызын јип салар». Курманов Михаил Иванович (јабак сёökтү, 73 јашту) «Сүскенекти келин кижи јиирге јарабас-кайнына сүзер». Је кёнү барып сүспес, а болгобос јанынаң табаар» — деп куучындайт.

7. *Јарын*. Алдында улус бойының салымын, јүрүмин билерге, кандый бир јуук кижиzinин ѡолын, ол эмезе мал-ажы

јылыйза, кайдан табарын билерге, јарын алыш, јарынчыга баратан.

Койды сойып, эдин јиген кийнинде, јарынды таштабас, ѿрё кыстап салар.

Јарынды байлаары мындый керектен улам башталыптыр: «Алдында анчы кижининг адь армакчызыла божоно берген. Байагы кижи адын бедиреп барып јатса, адь неге де илинеле токтоп калган. Келеле, көрзö, аннын јарыны узак јадала, јерге јаба бүдүп, ортозындагы сёёги кургайла јарылып калган эмтири. Ол јарыгына аттынг армакчызы илиниптири. Оноң ло бери улус јарынды «кижиге болужы јеткен сёök деп байлап јўрер болды» — деп, 62 јашту саал сёökтү Санин Исак Степанович куучыннады.

Бу ла кижи јарынданыла колболу мындый жандар айтты:

1. Јарынды соколдобос, ёлённинг кылганыла көргүзер.

2. Јарыннын түби казаны болор. Казан толо эмес, терен болзо — јакши. Кижининг јўрўми эмди де узак, ол кижи эмди де јўрер, јоёр.

Казаны орто болзо, база јакши, база да јўрўми бар. Казаны толо болзо, јўрўми учына једе берген. База алар јери јок.

3. Казаннынг алды — оды.

4. Ортозыла барган (јолдын) сёökтинг бажы — омок.

5. Омоктын тёзинде болчок бар болзо, бу кижининг айлында барлу кижи бар.

6. Ийнек јолы ла ат јолы јалбак болзо, мал-ажы кёп айыл, чичке болзо-ас, јалбак дегени — «тепсеп салганы».

7. Ыжыкты күн јаар көрзö, ағы јаан болзо, бу кижини «Алтайы корулап јат», а каразы јаан көрүнзе, «Алтайы корулабай јат». Бу учуралда бу кижи Алтайын күндүлөп, јалама салар учурлу.

8. Јарында, оны ёлёнглө орооп күйдүрер. Јол-жорыкту кижини көрзö, јол ыжыктан чыгала, кёнү отко базып кирзе, јорыгы јымжак, кёнү кижи болор. Јол ыжыктан чыгала, јолой туура-туура чыгып турза, јолы кату, буудакту болор.

9. Малдын јолы ыжыктан чыгала, сёök јаны јаар бурыза, малдан чыгым болор, ат јаны јаар бурыза-кирелте болор.

10. Ат јолынын јартыгында мылтыктын чокыжына түнгей болуп күйзе, «эт түжер», аң адар. Аң эдин артынар белге.

11. Отты томыра чийү болзо, улустан, јазымы ѡок, чыгым болор. Курманов Михаил Иванович (73 јашту, јабак сёөктү) айтканы, Санин Игнат Степановичтың айтканыла түнгей де болзо (казаны, омогы, оды, ийнек ѡолы, ат ѡолы), ё башказы база бар, темдектезе:

1. Малдың тебеези јарынның бир јанынаң көргүзилет.
2. Ыжык јанын аттың ѡолының јанынаң көрөр.
3. Ыжыктың јанынаң ойо күйзе, «тере түшкен» болор, ан адар, эт болор.
4. Керекке кирип, јаргыладып турган кижинин ѡолын көрзө, ѡол ыжыктан чыгала, сёök јаны јаар бурыза, јаргы кату болор, айдадар. Јол ыжыктан чыгала ыжык јаны јаар бурыза, јаргыдан айрылар, јайымдадар.
5. Јарынның бажы тегерик болзо, малы јакшы турар, чике болзо, малы чыгымдап турар.

Јарын 63 јашту јабак сёөктү Тадыкина Елена Елизаровна айтканыла:

1. Казаны, бала ѡолы, ат ѡолы, ийнек ѡолы Курманов М. И. ле Санин И. С. айтканыла келижет.
2. Ортөзыла барган сёөктин бажы-јүреги. Јүреги курч болзо, јүреги омок, јакшы јүрер; јүреги томтыр болзо, јүреги оору кижи болтыр.
3. Омогы узун болзо, ачыркак.
4. Јарынның ич јанындагы этти айылдың ичиндеги улус бастыра ўлежип јиир учурлу.
5. Күн јаар көрзө, јарынның ич јанынның ағы јаан болзо, койды сойгон кижинин сагыжы-ак, каразы јаан болзо, сагыжы-кара. Айдарда (јарынды кажы ла кижи башка, бойының көрүжиле көрүп, кажызы ла бойының јажыттарыла айдып та турган болзо, ё какы ла јарынчы оноң кижинин кылыгын, јүрүмин, ѡолын, бала-барказын көргүзет.

10. Кажык

Тонтушева Магдалина Семеновна кажыкты ўребей, таштабай чогср јанду деп куучындайт. Ненин учун дезе кажыкта-балдарының ырызы.

Асканакова Елизавета Константиновна (63 јашту, көбөк сёөктү) кажыкты чачпас, ўребес; кее (јаман) болор деп јаң айдып берди.

11. Оскүс мөнө

Кабыргалардың эң учында болот.
Ада-энелү кижи бу сөйкти чедеерге
јарабас: ѡскүс артар

12. Јалмаш

Јалмашты эки кижи удуратедире отурып алала, этти ўйдиненг ѳткүрижип јиир. Қийинде, кайда ла јүрзе, јалмаш ла көрүп ийзе, эт ѳткүрижип јиген кижи сагыжына кирип турар.

13. Уча-ды той тужында ада-энезине салат. Учады сүбези (Зкабырга) јок салбас. Сүбези јок салза, уча салгана бодолбос. Ада-энезинин алдына чалкайто салбас. Күрүгүн күнчыгыш јаар (кижи јаар) баштандыра салар.

14. Тёш-ти ака-эјезине салар.

15. Баш-ты таайына салар.

Айдарда мал-аштың кажы ла ўие-сөёги кижинин јүрүминде јаан учурлу болуп, кижини јүрүмге омок көрөрине (мен јаныс эмес, карындажым бар (кары), айылдажым бар (кары), кандай бир кижинин эткен кылыхы јаныс ла јаман эдерге, шоктоорго эмес, је арга јокто эткенин ондоорына (байбаш), јаан улус барын, олорды тооп јўрериине (сўске-иек, уча, тёш, баш), јўрүминде ижемжи барын (јарын) билип јўрериине ўредет. Бу сөстөрдөнг кижи, мал-аш, ар-бүткен көскө көрүнбес колбула колболу болгоны јарт көрүнет.

— АНЧЫЛАРДЫҢ ЈЕПСЕЛИ, ОЛОРЛО КОЛБОЛУ ЈАНДАР

Оксалгыш — тереденг көктөлгөн, бүдүми јаан эмес эдим. Оны анчы кижи алып јўрерге эптү болзын деп, курга илетен буулу эдет. Оны јарандыргылап та јадылар.

Кабычактар. Бойы-бойына буулаштырып салган эки јаан эмес баштык. Олорды тооргының, эликтинг уужап салган терезиненг көктөгилейт. Мындый каптарга чай, тус алып јўргилейт. Идечи тереденг көктөгилеп јат. Ол эки јаан эмес содон каптардан турат.

Бирўзине пестен (кажул), экинчизине тары ургулайт.

Тары уратан каптың оозына чичкерте ўйттеп салган агаш јазагылайт. Оның оозы јонып салган агашла бўктёлёт. Эки капты бойы-бойыла тилип салган кайыштарла буулаштырып, анчының курында јўрер эдип буу көктөгилейт.

Мылтык. Озогы мылтыктар оозынаң октоор болгон. Озбтарыны уруп, оноң мылтыктың оозына келиштире тегерийте кезип салган кийисти (оны «пыш» деп адагылайт) салала, тарыны кызуурла кийдирер (кызуур чичке узун темир. Оның болужыла мылтык октоп, мылтыктың ичин арчыгылайт). Оның кийнинең ок салып, база ла пыштагылайт (тегерийте кезип салган кийис салганы). Мылтыктың кийни јанында пестен салатан јер бар, оның ичинде кичинек ойдык. Качан чокыткыш пестенди (капсулды) чапса, капсулдан ок ойдык-ла киреле, тарыны ѡртөзö, оноң улам мылтык адылат.

Мылтыктың чечени јылыйза, оны келин кижиге алтадып жат.

Келин алтаар эдип бозогоның алдына кörүнбес эдип салгылайт. Чике ле «алтап бер» деп айдарынаң эп јоксын-гылап, анайда эткилейт.

Аткан аң капшай ѳлўп турзын деп, аңның тыны чыкка-лакта, мылтыкка кийдире атты тындыргылайт. Эмезе аңның каныла мылтыктың ичин арчыгылайт. Мылтыкла кускун адарга турза, бычагын кынынаң уштып, јерге сайала, ѡдин мениң болзын, ѳлўм — сениң болзын деп айдала, аткылап жат.

Бу сөстөрди айтпай атса, кускунда ѳт јок болот.

Онызы кускун «ѡдин јип ийгени». Кускунның ѿди кёскö сүрекей јакшы эм.

Мылтыкла каргаа адарга јарабас, тийбес болуп калар.

Ангап барза, озо койон туштаза — адар. Бу тушта анчының ѡолы кирер, аң туштаар, је тоорғы туштаза — атпас. Оны аткан кийнинде ѡскö аң туштабас.

Ангап баардан озо мылтыкла ийт атпас. Мылтыгы тийбес, аң туштабас.

Анчы кижи айу (абаай) көрзö, ѿдүгин уштып, кийнинең ѿнголбөс. «Мененг артык ѿнголбөринг бе?» деп анчының кийнинең сүрүжер.

Абаайды адып алза, бажын эбирбес. Онызы јаан аң байлап турганы. Бажын күнбадыш јаар баштандырып, оозына ѡлөң тиштендирер. Оның јүрегин јибес. Абаайдың ѿзи ѡкпöзинде оорулу кижиге јакшы.

Киш атса, «тьфу, курумчы турбай бу» — деп айдала, ѿдүгининг таманына јыжалла, койнына сугуп алар.

Кандый бир кижи тайгада јүрўп, та кем де аң аткан мылтыктың табыжын укса, «Уча мениң, уча-мениң» деп айдып, аң аткан јер јаар барза, анчылар аңның учасын ол кижиге берер учурлу.

«Ме дөгени билдирабес, меч эткени көрүнөр» — деп алкыш сөс тө бар.

Анчылар бир аай јүрөр, аң атса, аткан кижиғе ўлүүден башка бажын, мойнын бергилейт. Этти айлына экелип, анды мен аткам деп айтпаза да, улус оноң билип ийет.

1919 ж. чыккан јабак сөөктү Курманов М. И. ѡрёкён мынайда куучындайт: «Анчылар андап барганда, казан азатан таганына канча кижи јүрген, анча ла чертү эдет. Бир одунаң база бир одуга көчсө, ол таганды уштып, барган јери јаар ууландыра. Мынайда эткени, керде-марда не-не болуп, улусты бедирезе, анчыларды белен таап аларга сүрекей керектү. Бедиргөн улус анчылардың тоозын (канча кижи одуланганын) тагандагы чертүлерден билет.

Андап брааткан улус јарандырып салган ээр-үйгенди ээртенбес: оның мылтыртынан аң ўркиир».

Анчылар андап барза, ѳткөн јолындагы ажуларга јалама буулап, алкыш-быйанын сурал баргылайт. Жеткен јерине от салып, одын күндүлеер учурлу.

Ангаза, анды анаар ла кырбас, ёйин-кемин билер учурлу.

ТАЛКАН БАЗЫП АЛАКТАР

Талкан базар эдимдерле, оны эткениле колбулу јаңдар. Алтай албаты качан да ашты бийик көдүрип, баалап јүрген. Алдында, ачана-торо ѡйлөрдө, бир чарак ашты канайда бедирегени, ол кижиини тородон канай аргадаганы ўйеден ўйеге угулып, оны төгүп-чачпай, байлаарына экелет.

«Жарым чаракты тилдинг алдына салып, бир кырды ажа берер» — деген аштың күчин көргүскен сөстөрди эмди де албаты билер. Байла, оның да учун аш эдетең эдимдерди алтай эл-јон база байлап јүретени ол.

Талканда эдерге элден ле озо казан, туткуш, эскин, сокы, баспак белетеп алар керек.

1. Отты јаанада салып, казанды азала, куруга кызыдып јадылар.

2. Казан кызыган кийнинде, бир эмеш арбадан уруп, булгуушла куураг. Булгуушты талдан сыңдырып эдедилер. Оны јонып алза эптү. Јонып салған мындый агаштың бажына кийис, эмезе бös болчоктой тудуп, буулап алар.

3. Арба бышкан бажында белетеп салған туткушла казанды чыгарып, белетеп салған чарага ураг.

Арбаның бышкан-чийин кайдан ондоор? Казанда арба

Тызыражып, секирип чыгып турза, бышканы ол болор.

4. Канча кире арба керек куурып алала, оны эмеш соодо салып койор.

5. Соогон башта сокыга уруп, согып јадылар. Сокы — кайынг агаштын ортозын арба ургадый эдип ойып јазаган эдим. Сокыга уруп алала, сокыбалала чаап, согор. Сокыбаланы эмеш кичинек эдип јонодылар. Бажы эмеш тегерик. Туткалу болот. Сокыбаланы сокынынг ичине куруга тургуспас. Кийинде мындый сокыга арба соксо, аш ашсу болбос. Сокынынг оозын от jaар баштандырбас: от коркор, сокынын оозы jaан.

Сокыбала ла арбаны бир канча ёйдин туркунына соксо, саазы (саанагы) чыгып калар. Озо баштап кара саазы чыкканча согор, оноң эсқинге уруп саргаар. Саргап турза, алдына саа түжер эдип нени — нени јайып алар. Саргап алган ашты ойто сокыга уруп, ак саазы чыкканча саргаар. Оноң ойто ло эсқинге уруп саргаар. «Тижи јок эмеген кузук чертип отурат» деп табышкак сокы керегинде, байла, тегиндү таптырылбаган. Ненинг учун дезе кузук чертсе, канайып эмилдинг кабы артып турган, анайда ла ок арба соксо, аштынг кабы артат (саазы).

6. Саргап алган арбаны баспакка салып базар. Је базардан озо баспакты курып алар керек. Баспакты күнбадыш jaар, эмезе эжик jaар курырга jaрабас.

Уужап салган теренинг түгин кыркыйла, талкан басса, баспактынг алдына саларга белетегилеп алат (јайу). Эмдиги ёйдө онынг ордына таар, целлофан тузалангылайт. (Талканынг төжёги деп адалат. Баспак ташты бүткен јерден алыш болбос. Кара-Кујурда Баспак деп јер бар. Ондо јалбак-јалбак, баспак эткедий таштар бар. Баспак аларга, барган кижи јалама буулайла, не керектү келгенин бойында айдынар. Оноң одуланып мында конор. Конып јатса, кижиге ташты та не де чаап тургандый табыш угулар. Онызы Алтайынг ээзи бу кижиге баспакташ белетегени эртезинде базып јүрзе, баспакташ ла онын ўстинде баспакбала јадар.

(Баспакташ керегинде 1920 ж. чыккан јабак сөөктү Сандяева А. Б. куучындап берген).

7. Талкан базылган кийинде, оны элгекке уруп, элгеп јадылар. Элгезе, элгекте чарак ла тсмон артып калар, оны эсқинге уруп саргап ийзе, томоны (саазы) түжүп калар, чарагы артар. Чарагын эмезе талканга кожор, эмезе базып алар.

Бу jaан ашты этсе, јерге төгүлген арбаны терип алар.

Арбадаң чыккан томонын (саазын) төкпöй, ийнекке берер. Озогыда томонды да жип јүретенин улус эмдиге ле куучындагылайт. Алдында улус айылдал барза, айылчы кижиге талкан, сарју салатан. Артып калган талканын, сарјузын айылчы кижи алыш жанатан. Айылчы кижиге салган тепшидеги курсакты жаңыс ла айылчы кижи јиир. Айылдың ээлери бу тепшидең ажанбайтан. Төжöкти јайала, бир кырына баспактын жастыгын салар. (Жастык — баспактын бир учы эмеш бийик болзын деп салар агаш). Баспакты жастыгына салар, арбадаң ууштап салала, баспакбалала бойы-бойына жыжыштырып базар.

Баспактын арба салар жаңы кодыр болор. Мыны малтаннын кырыла, курч башту темирле мизеп јадылар. (Мизеп — ташты кодырайта чапканы). Баспакбала баспактан кичинек болот. Оның бир жаңы база мизелип јат.

Мындый ээжилер бар:

1. Базып жаткан талканнын бажыла базарга јарабас:
а) талкан арбыбас, б) аштан жаан неме јок, аштан бийик качан да болбозын.

2. Баспакты от жаар баштандырбас: от коркыр. (Баспактын јўзи кодыр)

3. Жаан аш эдер эдим жаантайын айылдың тёринде јадар учурлу.

(Тёрдö кодыр јўстў эмеген отуры. — Баспак керегинде табышкак).

4. Баспас ёйдö баспак ла баспакбаланы бой бойына удура (базар аайыла салбас. Кийнинде талкан басса, ашсыбас)

Талканды базып жатса, базып жаткан кижининг кылык-жынын баспактын табыжынаң таныыр аргалу:

1. Басса табыжы кату, калырап турза, бу кижининг кылыгынын катузын көргүзет.

2. Табыжы јымжак, кёнү болзо, кижининг кылыгы да јымжак болор.

3. Талканы арбыбас болзо, кижи не-немеге јединбей јүргени билдирет.

4. Талканы арбынду болзо, кижининг колы једимдў болгонын керелейт.

АРКАГЫ ЈОК ЧЕКПЕНДИ КАНАЙДА ЭТКЕН?

Каан бойынын албатыларын јууп алала, бойынын колыла эткен қандый бир эдим экелип көргүссин деп јакарды.

Алтай албаты нени апаарын узак-узак сананып турала, учы-учында кийис апарып көргүзөр деп шүүштилер. Экелген кийисти каан лаптап көрөлө, кайкады: «Аркагы јок чекпенди канайда эткен? Алтайлар кийисти канайда эткен?» Алтайларга кийисти канайда эткенин јартаарга келишти.

(Бу кеп-куучынды Кара-Кујурда јаткан 1925 јылда чыккан көбök сööктү Манзырова М. Г. айдып берген).

Кийис базарына алтай улус јаан учур салып јат. Бу ишти баштап турган кижи айлында алама-шикир курсак азып, айылдаштарын кычырат. Мындый күн улуска байрамдый билдирет. Кийисти айас күнде баскылайт.

Је кийис базарында бастыра улустың турожар аргазы јок, ненинг учун дезе алтай албатының јаныла бүдүретен бир канча «јарабастар» бар.

1. Барлу кижиге турожарга јарабас. Барлу кижи кийисти базышса, кийисте болчок јерлер бүдүп калар. (Барлу кижи-нинг ичине түнгей јерлер).

2. Оору улуска бу ишти бүдүрерге јарабас. Оору кижи кожо болзо, кийис бек эмес, ойдыктарлу болор.

КИЙИСТИ БАЗЫП ЈАТСА, БҮДҮРЕТЕН «ЈАРАБАСТАР»

1. Кийисти базып јадала, куучындажарга эмезе ачыныжарга јарабас: кийистин кырлары түс эмес, «тилдерлү» болуп калар. Улус оны куучындашкан эмезе ачынышкан улустың дежет.

2. Ўй улуска, эр улуска, кыс балдарга базып јаткан кийистин бажыла базарга јарабас. (Уул балдарга базарга јараар). Бажыла улус баскындаза, кийисте ойдыктар бүдүп калар. Онызы кийистин бажыла баскан улус ойо басканы. Бу «јарабастарды» бүдүрзө, кийис бек, чынгый, јарааш болуп бүдер. («јарабастар» керегинде 1935 јылда чыккан мундус сööкту Чулунова С. Н. куучындал берди).

Кийис башка-башка бүдүмдү болот:

1. Кабай-кийис.
2. Ширдек-кийис.
3. Кебис-кийис.
4. Токым-кийис.
5. Ук эдерге базылган кийис.
6. Керени айылга учурлай базылган кийис.

1. *Кабай-кийистин* кеми јаан эмес болот. Мынынг бир

јартыгын балага тёжёгилейт. Экинчизиле баланы јабат. Кабайга баскан кийис бек, чындый болзо, кабайга јадатан бала су-кадык болуп ѿзёр. Је кийис бек эмес, ойдыктарлу болуп бүтсе, бала оору болор эмезе балада јўрўм ѡок болор дежет.

(Кабай-кийис керегинде 1955 јылда чыккан, јытас сёйткү Белтрикова С. Н. айдып берди).

2. *Ширдек* — кийис айылчылар отургызарга керектү базылат. Ширдекке ак, јараш тўк талдап алгылайт. Мындый кийистин кеми јаан. Ширдек-кийиске айылчыларды отургызала, бого айылчыларды кўндўлекен курсакты экелгилейт. Јараш, јакши ширдек айылдын улузы кўндўчи болгонын керелейт.

3. *Кебис* — кийисти кулжаларлу эдип баскылайт. Ол айылдын ичин јаандырарга керектү.

4. *Токым* — кийис ат ээртеерге керектү эдим. Ол ээрдин алдында јўрет. Капшай элеп турган учун токым — кийисти калынг эдип баскылайт.

5. *Укты* улус тере ёдўктин ичине кийет. Мындый кийис токым-кийиске кўрё эмеш јука болот.

6. *Керени* айылга учурлай кийисти база баскылайт. Бу кийистин кеми сўрекей јаан болот. Онын учун оны аттын болужыла баскылайт.

КИИИСТИ ҚАНАЙДА БАЗАР?

Кийисти базарга койдын ла курааннынг тўгин белетеп алар керек јўзўн-јўўр кулжаларлу эдерге турган болзо, кара, ак тўктер белетеер керек. Тўкти ийнектинг терезине салала, сабула сабап јат. (Сабуны талдан јазап јат. Онын узуны 1 м 20 см.)

Тўкте бир де болчоктонып калган ѡок болгончо сабаар керек, ненинг учун дезе андый ѡок бар болзо, кийис коомой кирер.

Сабай — сабай келзе, тўк бир јаан болчок болуп калар. Бу тушта оны саларга јараар. Бу иш З бўлўктен тураг:

1. Салары.
2. Базары.
3. Колго алары.

Кийис базарын улус алдынан бери кўрўп, шингдеп, оны бала кичеегениле тўнгейлейт. Онын учун базып турза, «энэзи», «балазы», «бала чайқаганы», «колго алганы», «јунганы» деп сўстёр туштап јат,

1. Салары.

Тўк капшай кирzin деп, оны кату, таар сёйктү бўскў эмезе база бир кийиске салат. Оны «энэ кийис» эмезе «энези» деп адап јат.

Койдынг тўгиненг бир тудамнаң алып, тендей ўзеле, «энезине» сол колыла јаба базып, онг колыла ўзе тартып, тендей салар. Кезик ёри калынг, кезик ёри јука болуп калбазын деп, алакандарыла јаба базып, кўрўп турар. Ойдык ёр бар болзо, ого јемей тўк салар. (Такылаар).

Анайда «энезине» койдынг тўгин салган кийнинде, онын ўстине экинчи кат тўк салып јат. Ол курааннинг тўги болор учурлу. Экинчи кат тўк «јулакай» деп адалат. Учы туркуна «јулакайды» салала, кулјалу керек болзо, кулја салгылайт. Јулакайдын ёни кара болзо, кулја ак болот, јулакайдын ёни ак болзо, кулја кара болст.

Кулја салылган кийнинде, тўктинг ўстинде суу чачкылайт. (Суу изў болор учурлу). Сол колыла суунан эмештенг уруп, онг колыла сускуны чапқылап јат. Сууны бастыра текши ча-чала, салып койгон тўктинг энг ле учына сабуны салала, тўкти чайкап туруп, тўрўп јат. Ол «бала чайкаганы» эмезе «бала ороогоны» деп адалат. Учына јетире тўрўп ийеле, буула буулап алат. Онон ары базары башталат.

2. Базары.

Бир канча ўч кижи (тоозы кийистинг јаанынан камаанду) тизелене отурып алала, базарга белетеп салган тўкти тизенинг јаына салар. Онон алакандарыла тўрбекти ийде салала, чаганактарыла чабар. Анайып тўк киреле, «энезинен» айрылып турар болгончо базар. Онон буузын чечип, кийисти «энезиненг» айрыйла, јерге јайар.

Бир јаанынаг солый бажы болгон јерди бери ойто салала, тўрўп, буулап алар.

Анайда, (бир јаанынаг, экинчи јаанынаг) кийис кату болгончо базар. Онон ары кийисти колго алар иш башталар.

3. Колго алганы. («баланы колго алганы»)

Бу иш мынайда ёдёт:

1) Кийисти «энезинен» айрыйла, јерге јайар.

2) Кўк ёлёнгнён ўзўп ийеле, эки алаканыла кымындаар.

Кымындалап алган ёлёнди тоотолоп туруп кийиске чачар. Чачып туруп мындый алкыш айдар:

То-то, јараш бол!

То-то, чынгый бол!

Мынызы «тоотологоны»

(«Тоотологоны» керегинде Санаа Василиса айдып берген)

3) Кийисти «энези» јогынан тўрўп ийеле, айдар:

Буқадың мандаңындың бол!

Төнөн аттың сорзынындың бол!

Биңүң ўч катап кийисти ийде салып, чаганактарыла чабып, ойто тизезине тиідирер. (Манзырова М. Г., көбөк сөйтү, 1925 жылда чыккан) Мының кийнинде кийисти чаганактарыла чаппай базар. (ичкери ийде салала, чаппай, ойто тизезине экелип тиідирер.)

4) Кийис кату болуп бүткен кийнинде, сууга жунуп жат (бала жунганы).

5) Оноң көк әләнгө жайып кургадар.

6) Иш бүткен кийнинде, улус отурып чайлагылайт. Кийис эдип баштаганыла кожс, кийис керегинде табышкактар табылған. Кааның кайкап сураганы табышкак болуп арткан: *Арқагы жок чекпенди канайды эткен?*

Сүтле колболу чүм — жандар.

1. Сүтти, айракты әнгирде улуска бербес: мал чыгымдаар.

2. Айрак ачыдарга көнөргө сурап барза, сүттү баар. Сүт жок барада, көнөргө алза, айрак берген кижиининг айрагы ўрелип калар.

3. Ийнек жаны ла төрөзө, уузын (уурагын) жаны чыккан бозуның мандаңына сүртеле, мынайда алкаар:

Түмен малдың бажында жүрбе,

Жүс малдың учында жүрбе.

4. Айылга келин кижиини жаны ла экелзе, эмезе солун айылчы кирзе, эн ле озо ак сүт эмезе айрак амзадар.

5. Жерге жандап барза, жаны сааган сүт апарар.

Көжөгөлө колболу чүм-жандар.

Көжөгө — уул ла кыс биригип, айылду болгонын көрелешен бөстөнгө көктөп эткен әдим. Оны торко до, тегин де бөстөнгө көктөп жадылар. Ол З бөлүк бөстөнгө турат: 2 бөлүк бөс орынның чике ортозынан әки жара ачылып жат, 1 бөлүк бөс көжөгөнинг ўстиле, орынның бир учынан база бир учына жетире буулалат.

Әки жара ачылатан бөстөрдин узуны тураның бийигинен камаанду, жалбагы бөстинг әнгиле болор. Бу әки бөстинг бир учынан чичке буу откөдий әдип көктөйлө, бир ле буу откүріп, потолоктогы кадап салған кадуларга илер. Бу кадуларды көжөгө орынның кырыла келгедий әдип кадаар керек. Көжөгөнинг ўстиле барган бөс жуурмашталып калар керек.

1. Көжөгө бөсти кыстың эмезе уулдың төрөөндөри көктөп жат. Же оны бүткен кижи база көктөп болбос. Жакшы жүрген, айлы — журты амыр жаткан кижи көктөөр учурлу. Жүрүми кандай кижи көктөгөн, келиннин жүрүми ондай ла оқ болор.
2. Көжөгөни 3, 6, 9 жылдың бажында солсыр.
3. Той тушта оны уулдың ла кыстың таайы ачып жат.
4. Көжөгөни уйуктабас ёйдө бөктү тударга жарабас.
5. Керде-марда эки кижинин бирүзи божозо, көжөгө бөстинг бир жанын ёлгөн кижиге төжөөр, экинчи жанын тирүзи төжөнөр.

БАЖАЛЫКТАР

КИРЕ СОС	3
Отло колболу јаңдар	5
Јаданың бүдүмдері	6
Кабайла колболу јаңдар	10
Бу байрының ичинде киним мөнинг салынган, албатының јаңыла алкыш бытап айдылган	10
Аттың јер-јепсели	12
Малдың сөөк-тайагыла тудуш јаңдар	17
Аңчылардың јепсели, олорло колболу јаңдар	21
Талкан базып алактар	23
Аркагы јок чекпенди канайда эткен	25
Сүтле колболу чүм-јаңдар	29
Көжөгөлө колболу чүм-јаңдар	29

Составитель
САНИНА
Наталья Николаевна

КАЛБАКЛА ЙУУЗА, КАП БОЛОР
ЧАРАКЛА ЙУУЗА, КОШ БОЛОР
В помощь учителю

Ответственный за выпуск
КОГУНБАЕВА
Нелли Иосифовна

Редактор:
КАИНЧИНА
Эмилия Ивановна

Сдано в набор 25.01.1996 г. Подписано в печать 20.02.1996 г. Формат
60×84 1/16. Заказ 649. Тираж 1000 экз.

Научно-методический Центр Комитета науки и образования,
Горно-Алтайская типография,

4000